

Keszler Borbála

Magyar orvosi nyelv a XVII. században

1. BEVEZETÉS A XVI. század végétől a XVIII. század közepéig tartó időszak tulajdonképpen a nyelvújítás első korszakának tekinthető, természetesen, ha tágabban értelmezzük a nyelvújítás fogalmát. A nyelvújítást, neológiát, mint ahogy Fábíán Pál írja (1993: 21), ugyanis többféleképpen értelmezhetjük. Szűkebb értelemben, a magyarra vonatkoztatva, a nyelvújítás a magyar nyelvtörténetnek a felvilágosodás korában kezdődő és a kiegyezésig tartó szakaszát, az egész magyar társadalmat átható XVIII. század végi, XIX. századi mozgalmat jelenti, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk kiművelése volt. – Tágabb értelemben azonban a nyelvújítás körébe tartozik minden olyan szándékos törekvés, amelynek célja az uralkodó nyelvszokás módosítása, a nyelv hagyományos elemkészletének (elsősorban szókincsének) mindennemű tudatos gazdagítása, frissítése.

Nyomárkay István a Szarvas Gábor-napon, az Akadémián (2008. június 19-én) beszélt arról, hogy Európában általában három korszaka volt a nyelvújításnak. Az első korszak a XVII. században kezdődött, és a XVIII. század végéig tartott. Ezt szórványos próbálkozások, esetleg kisebb mérvű viták és kisebb mozgalmak jellemezték. A második korszak a XVIII. század végétől a XIX. század végéig már tudatos mozgalom volt, meghatározó vezéregyéniségekkel. A XX. századot pedig folyamatos, főként a tudomány gyors fejlődésével kapcsolatos nyelvújítás jellemzi. Mindez igaz a magyarra is, sőt a nyelvújítási korszakok egybeesnek az orvosi szaknyelv fejlődésének korszakaival is. A XVII. századot tehát a nyelvújítás első korszakának tekinthetjük, amelyben volt bizonyos nyelvújító mozgalom is, Geleji Katona István erdélyi református püspök¹ vezetésével, aki foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel is.

Geleji mellett mások is részt vettek a nyelvújító mozgalomban (Gyöngyösi, Medgyesi, Kászoni, Pósházi, Mikolai

Hegedűs), ők azonban nem gyarapították az orvosi szókinccet. – Általában elmondhatjuk, hogy az orvosi nyelvvel, illetve nyelvvel is foglalkozó szerzők nem tartoztak ehhez a mozgalomhoz, de törekvéseikben közel álltak hozzá.

2. A 17. SZÁZADI ORVOSI SZAKNYELV MEGHATÁROZÓ MUNKÁI

2.1. A szójegyzékek és szótárak: Szenczi Molnár Albert *Dictionariuma* (1604), Comenius Amos *Orbis sensualium pictusa* (= A látható világ; 1675, 1685), Pápai Páriz Ferencz *Dictionariuma* (1708; mivel az adatokat az 1767-es reprintkiadásból idézem, az adatok melletti évszám: 1708/1767).

2.2. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája* (1653).

2.3. Pápai Páriz Ferencz *Pax Corporisa* (1690; mivel az adatokat az 1749-es kiadásból idézem, az adtok melletti évszám a továbbiakban 1690/1749).

2.4. Mintegy 20 (részben kiadatlan) kéziratos orvosló könyvecske.

2.1. A szótárak közül jelentős a korban Szenczi Molnár Albert szótára (1604). Ez, bár a XVII. században jelent meg, mégis inkább a XVI. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támaszkodott, például Murmelius *Lexiconára* (Krakkó, 1533) és Szikszai Fabricius *Nomenclatvrájára* (Debrecen, 1590).

A szójegyzéktípusú munkák közé tartozik Comenius *Orbis Pictusa*, amely a tanulók számára az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek megfelelően foglalja össze, és a szemléletesség elvét követve képekkel szemlélteti. Könyve tulajdonképpen képes szótár, amelyet az alsó- és

1. Geleji azt vallotta, és ezzel mértékletességre intett mindenkit, hogy szóalkotással „csak akkor kell élnünk, mikor a szóból megszűkülünk [...]”; ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell újat formálni” (vö. Bárdos 1896: 43; Simai 1908: 110 stb.). – A szóalkotásban a deákat tekintette mintának, tehát törekedett arra, hogy amit a deák egy szóval vagy röviden fejez ki, azt ő hasonlóképpen tegye. Orvosi jellegű szava kevés, de ilyen mégis: *fáradékony*, *idősödik*, *képzet*, *sorvadékony*, *szaporodvány*, *szunnyadékony*, *szülékony*, *terméketlen* (vö. Simai 1908: 11; Simonyi 1889: 8; TESz.); tájnyelvi eredetű orvosi szavai: sashudik (= ellankad), fonyorodott (= fonyadt, ráncos), kabolgyázás (= szédelés) (vö. Simai 1908: 14).

a középfokú oktatásban részt vevő diákoknak szánt, és 5 táblán (XXXVII., XXXVIII., XXXIX., XL., XLI.) foglalkozott kezdetleges anatómiai ismeretekkel is. Ezek a táblák tekinthetők a későbbi anatómiai atlaszok elődeinek. Comenius új szavakat nemigen alkotott, általában Szcenzi Molnár Albert szótárának a szavait használta. Van azonban néhány olyan kifejezése is, amelyet máshol nem találtam meg.

A kor legjelentősebb szótára Pápai Páriz Ferencz *Dictionary* (1708). Igaz, hogy a szótár a XVIII. század elején jelent meg, de lényegében XVI–XVII. századi nyelvi anyagot tartalmaz (forrása volt többek között Murmelius *Lexicon*, valamint Szcenzi Molnár Albert szótára is).

A vizsgálat szempontjából az említett szótáraknak főként a latin–magyar része érdekes számunkra, hiszen éppen ezekből derül ki, hogy milyen módon próbálták a szerzők a latin kifejezéseket magyarra áttenni. Hogy megérthessük a szerzők új szavainak és kifejezéseinek különféle típusait, tudnunk kell, hogy kinek készültek a felsorolt munkák. (Az *Orbis Pictus*ról már volt szó.) A glosszák, szójegyzékek és szótárak már a XV. századtól fogva oktatási célokat szolgálták (akár csak később Apáczai *Encyclopaediája*), és olykor tankönyvek kiegészítői voltak.

Szcenzi Molnár Albert is az ifjúságnak szánta szótárát. Georg Remhez 1610. szeptember 18-án írott levelében barátait idézve a következőket írta: „Azt mondják ugyanis mind és erősítik, hogy egyetlen szótár kibocsátásával, amit a deák-ság egész Magyarországon szomjúhozik, többet csinálhatok mind az egész hazának, mintha egyik helységében több évig tanítom az ifjúságot avagy az egyházköziséget” (Benkó Samu [kiad.] 1984: 207).

Mindez meghatározza a munkákban a latin szavak megfelelőinek megadását, hiszen a szerzők igyekeztek a görög–latin és a német orvosi szavakat egyszerű, olykor hangutánzó vagy népies kifejezésekkel és szerkezetekkel (gyakran metaforikus kifejezésekkel) visszaadni, de előfordult az is, hogy az idegen szót nem is próbálták (esetleg nem is tudták) lefordítani, hanem inkább körülírták.

2.1.1. EGYSZERŰ (OLYKOR HANGUTÁNZÓ, NÉPIES VAGY TŰKÖRFORDÍTÁSSAL KELETKEZETT) KIFEJEZÉSEK A SZÓTÁRÁKBAN ÉS AZ *ORBIS PICTUS*BAN² Szcenzi Molnár Albert 1604: *Ablactatio*. *Czetstől elválasztas*; *Anatómicus*. *Holt test metélő*; *Concoctio*. *Megemeftes*, *megfözes*; *Delírium*. *Főnek meghiúlasa*, *Bolyokázás*, *Efelyösseg*; *Disséptum*. *Köz hartya*; *Empíricus*. *Paraftorvos*; *Híla*. *Vekony Bél*; *Lumbago*. *Agyeki faydalom*; *Puerpera*. *Gyermekágyas*; *Scrótum*. *Monya töki*,

*Töki saczkoja*³ (az EWUng. a szónak a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója jelentésére az első adatot 1760-ból idézi csak!).

Comenius 1675, 1685/1958: *árva hús* (XXXIX. tábla), *deákujj*, *vakszarv* (XXXVIII. tábla). Az *árvahús* a *musculus* megfelelőjeként a következő szövegekörnyezetben fordul elő: „Levonnyattatván a bőr, megtetszik a hús, nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amelyet egereknek (*árva húsoknak*) hívunk.” A gyűrűs ujj megfelelője a *deákujj*, pontosabban: *az orvos (nevedékeny, deák-) ujj*. A *vakszarv* a *vakszem* (= halánték) szinonimájaként szerepel nála.

Pápai Páriz Ferencz 1708/1767: *Bacillus*. *Páltzaska*; *Fistula*. *Tsú*, *Tsev*, *Síp* (= sipoly; a szó első előfordulása a TESz. szerint 1848); *Helloborosus*. *Záßpás* (= bolond); *Incubatio*. *Éleßtés*; *Lasanum*. *Szaró*, *Huddó edény*; *Latrina*. *Szaró-ßék*, *Árnyék-ßék*; *Lema*. *Orr*, *Szem-folyás*, *Tsipázás*; stb.

2.1.2. KÖRÜLÍRÁSOS KIFEJEZÉSEK A latin szavak magyar megfelelőinek ilyenfajta megadása már hagyományokkal rendelkezett. Ezt bizonyítják a korábbi szójegyzékek és szótárak adatai, például: Murmelius 1533: *Secundae*. *Geermek tarto lantorna* (= méhlepény; LXII/796); *Truncus*. *Testnek kozep reze* (= törzs; LVI/731); *Vterus*. *Germeke fogado hele* (= méh; LXI/795). – Szikszai 1590: *Bucca*. *Szainak belső resze, pofa*; *Epiglottis*. *Torok dioia* (= gégefedő); *Musculi oculorum*. *A szemnek gyökerei* (= szemizmok); *Naevus*. *Minden testen valo jegy* (= anyajegy); *Peritoneum*. *Az belső nagy hartia mely a belt be borittya* (= hashártya); *Diaphragma*. *Közép hartia az mely közöt es az has közöt* (= testüreget elválasztó izomlemez); *Secundae*. *Burok germeke tarto lantorna* (= méhlepény); stb.

Szcenzi Molnár Albert: 1604: *Agónia*. *Belső rettenetes hartz*; *Appetitus*. *Nagy eteli kivansag*; *Atheróma*. *Keleveny, fejer gönyetseggel rakva* (ma: *kásadaganat*; vö. Brencsán 2006); *Cóndylus*. *Vyaid izeinec czomója* (ma: *bütyök, izületi véggel rendelkező csontrész*; vö. Brencsán 2006); *Epidémia*. *Egéz tartományon Elterjet köz betegség* (ma: *járvány*); *Eúgium*. *az aßßonyj allat ßemermes testénece kapu hartyaja, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: *szüzhártya*); *Menses*. *Aßßonyi allat Holnapos nyavalyaja* (ma: *menstruáció*); *Perióstion*. *Egy vékony hartya, ki az egeß embernece minden czontyiait befödi* (ma: *csonthártya*; vö. Brencsán 2006); *Peritoneum*. *Vekony de erős hartia, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja* (ma: *hashártya*; vö. Brencsán 2006); *Phagaedéna*. *Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beesz* (ma: *kórházi üszök, mélyreható üszkös szövetelhalás*; vö. Brencsán 2006); *Phimósis*. *Az ferfiui tagnac nyavalyaja, mi-*

2. A munkában a rövid és a hosszú ö, valamint a rövid és hosszú ü és ű jeleként használt o és u feletti kis e helyett ö/ö-t és ü/ü-t használtam.

3. Molnár Albert valószínűleg azért használt gyakran -i képzős előtagú szerkezeteket – mint később Gelei is –, mert érezte, hogy a hosszabb, szerkezetes kifejezések (ilyenek például: *szemen való*, *ágyékhoz kapcsolódó*, *ágyékon való* stb.) nehézkesek, valamint hogy: amit a deák egy szóval vagy röviden fejezett ki, azt ő sem kívánta többel (vö. Simonyi 1905: 173–174).

dön az bőre ugy meg szorul, hogy az mackrol le nem fojfolhat, avagy vizontag rea nem borulhat (ma: fitymaszűkület; vö. Brencsán 2006); *Porus*. Veretéklik, hajlik az ember bőrön; *Siriasis*. Agy velo környekinec fölizadása elhevőlese, kivalt kep kis Gyermekeken (ma: napszúrás; vö. Brencsán 2006); *Steatoma*. Testen valo dagadas, kiben faggu-βabaso nedvesseg vagon (ma: faggyútömlő, vö. Brencsán 2006); *Trachéa*. Lelegzet vevő gege (ma: légső; vö. Brencsán 2006); *Várix*. Dagađt öreg Ér az ember testén (ma: visszeres csomó, görcsér; vö. Brencsán 2006). Érdekes, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Pápai Páriz Ferencz 1708/1749: *Aequimanus*. *Jobb és bal-kézzel egyaránt élő* (= kétkezes); *Antifebrille*. *Hidegteleés ellen való orvosság* (= lázcillapító); *Atheroma*. *Kásás genyetséggel teli kelevény* (= kásadaganat); *Bubones*. *Egész testben való mirigyos kelevények, de kiválképen az ágyék körül*; *Caesones*. *Kik annyok hasát felmetűvén születnek*; *Ferulae*. *Deβkátškák, mellyekben az eltörött tsontot kötik a borbélyok* (= sínék); *Fundulum*. *Az a' bél, mellynek a' végén nitsen ki-menetel, mellyből göbözöt csinálnak*; *Gargarizatio*. *Torkában rotyogtatás*; *Gemursa*. *Láb' újai-alatt való kelés, vagy inkább kemény tsomózás*; *Haemorrhoides*. *Vég-hurkán való süly vagy sülyös erek*; *Herpes*. *Apró köles-forma fakadékok*; *Infantaria*. *Gyermek-ágyban lévő aβony* (= gyermekágyas); *Jejunum*. *Egy bél a' testben, mely mindenkor üres* (= éhbél); *Lethargia*. *Mély álomba ejtő-betegség*; *Lycanthropia*. *Farkasmarásból lett dühösség* (Brencsán 2006 szerint a szó pontos jelentése mikromániás téveszme: a beteg állatnak – farkasnak – hiszi magát); *Menses*. *Aββonyok' hóβámi folyások*; *Steatoma*. *Kemény tályog, faggyú forma matériával teli* (= faggyútömlő); *Ureter*. *Olly ér, mellyen a' vizelet a' holyagba szívárogo* (= húgyvezeték); *Varix*. *Érnek meg-tsomózása az ember' lábain* (= visszér); stb.

2.1.3. GYAKRAN A LATINNAK MEGADTÁK A MAGYAR MEGFELELŐJÉT, DE FÜZTEK HOZZÁ MAGYARÁZATOT IS Szenczi M. Albert 1604: *Pórus*. **Veretec lic**, haylic az ember bőrön; *Abolus*. **Vemheczke** kinek még eřtendőjelentő foga nem nő; *Chalázion*. Szemi kelyés, **Árpa**; *Luscíosus*. **Vaklyás**, az ki az gyertyanal nem jól lat; *Nyctalops*. **Eyel vak**, ki noha nappal jól lat, de éjel oly mint a' vac (= szürkületi vak); *Pastillum*. Gömbolyeg orvossagos **Cipóczka**; *Pubertas*. **Kimohozot ifiusag**: az Ferfinac 14. az Leanzonac 12. eřtendős koraban; *Ságax*. **Fityeβő**, Elesβaglo mint az Eb; *Zostér*. **Szent Antal tüze**, mely nyavalya az embert hamar megöli (ma: övsömör; vö. Brencsán 2006).

Pápai Páriz 1708/1749 *Adultus*. Meg-állapodott idejű. **Idős**; *Mortiania*. **Tikszem**, föltöröt, elhalt hús; *Peritoneum*. **Vékony**, de erős hártya, melly a' több bélt bé-fedi, és környül-fogja. **Has-kér**, **Has-kéreg**; *Phagedaena*. **Fekély** vagy **Kelevény** neme, mely a' testben magát a' tsontig bé-éfi; *Taenia*. **Galand**. *Lapos geleβta az emberben*; *Vropygium*. **Farktsomó**, melyen a' lúdnak, tiknak farka nő; *Musculus*, **Egeretske**. *Item*. *Embernek testén-való inas, domború hús*.

2.2. APÁCZAI CSERE JÁNOS ENCYCLOPAEDIÁJA A XVII. században a legnagyobb nyelvújító, a szaktudományi nyelvek első kiművelője Apáczai Csere János volt, azzal, hogy a *Magyar encyclopaediában* (1653) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni. Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „...hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományból magyar nyelvre fordítsak valamit” (az *Encyclopaedia* előszavából id. Szigeti 1977: 78). „...nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat” (i. m. 79). „Arra törekedtem [...], hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hátrányon, mely hazai nyelven irt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövevényes szálaít legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén” (i. m. 82). Apáczai Csere János *Encyclopaediáját* tehát a tanulóifjúságnak szánta. Ezt erősíti meg az *Encyclopaedia* előszavának következő mondata is: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára” (i. m. 85).

Apáczai enciklopédiájának orvosi részét főként Regius alapján írta meg, és mint a mű bevezetőjében panasolta, olykor nagy nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”.

2.2.1. Apáczai is használt gyakran egyszerű, néha hangutánozó szavakat vagy (erdélyi) tájszókat és (gyakran latinból fordított) metaforikus kifejezéseket is. Szavainak nagy része azonban egészen sajátos, egyedi alkotás.

Apáczai Csere János 1653: 142: *buz* (= comb); i. m. 144: *bél köntöse* (= bélfal); i. m. 147: *ér köntöse* (= érfal; vö. latin *tunica vasorum*), melyet *rezegtetí és veri az vér*; i. m. 157: *fül dobja* (= dobhártya; vö. latin *membrana tympani* = dobhártya, melyben a *timpanum* = dob; Brencsán 2006); i. m. 144: *gömböc* (= gyomor); i. m. 150: *holyag βorittoja* (= dűlmirigy); i. m. 147, 160: *inon való husok... (egerecskék)* (vö. latin *musculus* = kis egér; az orvosi szaknyelvben = izom); i. m. 157: *kalapátsotska*, illetve *kalapatsotska tsontotskája* (= a fűlben található hallócsont egyike); i. m. 142: *kebelek* (valószínűleg = testrés, üreg; például: *A' kebelek hárman vagnak, tudn[illik] fő, melly, és a has; az agy kebeletskéi* = agykamrák); i. m. 149: *könyvező husotskák* (= könnycsatornák); i. m. 155: *kristaly higság, kristaly, és eveg Babasu hig* (= üvegtest); i. m. 155: *látási és hallási érzőtag* (= látó- és hallóideg), i. m. 155: *látó rostotskák* (= látóidegek); i. m. 151: *lepény* (= méhlepény; vö. latin *placenta* = lepény, méhlepény; Brencsán 2006, Györkösy 2002); i. m. 150: *maglo holyagotskák* (= ondóhólyag); i. m. 150: *maglo menedek* (= ondóvezeték); *makkotska* (= mirigy; a *makk* elnevezés többször is előjön Apáczainál; szól az agyban levő *fenyő makkotskáról* [= tobozmirigy; 154], a *tsetsek makkotskáról* [i. m. 150], valamint a *takony tsináló makkotskáról* is [i. m. 148]); i. m. 167: *mehnek ajtaja (βaja)* (= méhszáj); i. m. 145, 148, 150, 162 stb.: *menedek* (= kivezető csatorna, nyílás); i. m. 144: *nyelő hurka* (= nyelő-

cső); i. m. 157: *rostás tsont* (= rostacsont); i. m. 156: *βarvas köntös* (= szaruhártya, cornea); i. m. 155: *βem fenék*; i. m. 156: *Szivarvany* (= szivárványhártya), i. m. 147: *tzom (buz)= comb*; i. m. 144: *valaβto hartya* (= rekeszizom); i. m. 156: *viz* (= csarnokvíz); i. m. 149: *vizellő tsatorna* (= húgycső).

A szívnek is megállapítja a részeit: a szívnek két *kebeletskéje* (= kamrája) vagyon (i. m. 146), amelyek egy *temerdeh hussal* (= szívbillentyű) válaβtatnak el egymástól (i. h.), minde-
niknek... két két *edenye* (= üreg, pitvar; i. h.) van. A *tüdős életernek* van *harom fel holdni tokotskai* (= félhold alakú billentyű; i. h.). Az ereket is osztályozza. Beszél *lélek érről* (i. m. 143), amelynek jelentése: éltető ér, verőér, artéria, *életerről*, *életeres érről*, illetve *eres elet érről* (= tüdőütdér; i. m. 146), de szól például *kapu érről* (145; ma *májkapuér* a neve), *nagy élet érről* (= főverőér; i. m. 146), *rövid eres edenyéről* (= rövid gyomorütdér; 145), *hugy erekről* (= nyirokér; 149), az *erek ágatskairól* (= kapillárisok; 149), *tagas érről* (= felső és alsó üres véna; 146) stb.

Az eddig felsorolt elnevezéseket összefoglaló névvel anatómiai kifejezéseknek nevezhetnénk, amelyeknek egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye. Apáczaiban azonban nem csupán a testrészeknek adott nevet, hanem tüneteknek, élettani folyamatoknak és betegségeknek is. Ezek száma azonban kevesebb.

Beszél a *vérenek kereléséről* (147), illetve *kerengéséről* (i. h.). A *pulzust* (a kitapintható szívdobogást) *érβökésnek* nevezi, és megállapítja, hogy ez lehet *lágý, lükkögő, gyors, egyenetlen ʼs neha félben βakadt* (az utóbbi = extrasistole; 194).

Egyéb orvosi szakszavai: i. m. 158: *ábrázolás* (valószínűleg: képzéledés, álom); i. m. 177: *betegsészerző okok*; i. m. 154: *bévétel (eβmélles)* (= érzékelés); i. m. 155: *érzekenség* (= érzékelés); i. m. 144: *étel meg főzése* (= emésztés); i. m. 184: *fertödés* (= megfertözödés); i. m. 189: *fikarty* (= rost); i. m. 189: *fuallás* (= szél); i. m. 148: *fül vásár* (= fülzsír); i. m. 184: *gyakdos* (= szúr); i. m. 189: *haboru aluás* (= nyugtalan alvás); i. m. 167: *kimohozás* (= a szeméremszórzet kinövése, a nemi érés ideje); i. m. 184: *hurutás* (= köhögés); i. m. 157: *kostolás érzés* (= ízérés); i. m. 190: a *daganat meg hegyesülése*; i. m. 148: *rutság* (= salakanyag); i. m. 184: *βuro (gyakdos) fájdalom*; i. m. 150: *véres kiadás* (= havi vérzés); i. m. 182: *zabarlódás* (= torkosság); i. m. 181: *zákány (ülepédés)* (= üledék) stb.

Kedvelte a kicsinyítő képzős formákat (vö. még Deme 1960: 25 is!): *agyatska* (153), *egeretskék* (147, 160), *fületske (sebetske)* (146), *tüdönék gegetskei* (= tüdőléghólyagok; 147), *husotska* (184), *kalapátsotska* (157), *kebeletske* (154), *makkotska* (150), *refetske* (149), *rostotska* (154, 156), *tagotskak* (162), *tokotskak* (= billentyűk; 149) stb.

2.2.2. APÁCZAI KÖRÜLÍRÁSOS KIFEJEZÉSEI I. m. 145: *altal rekeβtő hártya* (= hashártya); 150: *börnek apro menedéki* (=

pórusok); i. m. 157: *domboru kristály lentse* (= szemlencse; vö. latin *lens*); i. m. 150: *golyok egybe gomolyodot menedéki* (= herecsatornák); i. m. 151: *magzat be fedő hártýák* (= magzataburok); i. m. 243: *nyeldekölő kinyitto és bé szoritto inas husa* (= nyelvizom); i. m. 157: *βaglas βerző refetskek* (= szaglóiidegek); i. m. 157: *ülöhöz hasonlo tsontocska* (= a hallócsontok egyike) stb.

2.3. A PAX CORPORIS SZÓKINCSE Tulajdonképpen Pápai Páriz Ferencz *Pax Corporis*-át is lehetett volna a szótárakkal együtt tárgyalni, mivel a *Dictionarium* majdnem teljes egészében tartalmazza a *Pax Corporis* orvosi szóanyagát, sőt annál még többet is. Ennek okát a *Pax Corporis* 1747-es kiadásának 45. oldalán olvashatjuk: „Nem lévén e' munkában szándékom, hogy a Nyavalyáknak minden nemeiről szóljak; hanem tsak a közönségesebbekről, mellyek gyakrabban forognak az emberek között, és a' mellyek hosszas, munkás hozzá való készület és gyakorlott kezi mesterség nélkül orvosolhatók; mert amazokra tudós Orvosnak jelen-léte kívántatik, ki ez én írásom nélkül nem szükölködik. Itt is azért a' ritkában eső, és munkásabb orvoslású nyavajákat, mellyek e' Részekben lenni szoktanak, mind elő nem számlálom” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747: 45). Mivel azonban vannak olyan szavak, amelyek kizárólag a *Pax Corporis*-ban található meg, mégis különválasztottam a két munkát.

A *Pax Corporis* sem tudósoknak készült. Pápai Páriz Ferencz az 1692-es kiadás címlapján ezt írja: „PAX CORPORIS. Azaz: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről ʼs azoknak Orvoslásának módgyáról való TRACTA. Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a' Régieknek tudos Írásokból, ʼs mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson öszve-szedett, és sok ügye-fogyott Szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett, értelmesen ʼs világosan Magyar nyelven kiadott.” A munka 2. (Lőcse, 1692) kiadásának címlapján (és a további kiadásokban is) azt olvashatjuk, hogy munkáját a „Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak [szánja], kik Városokban és Falukon laknak”.

2.3.1. NÉPIES, EGYSZERŰ, HANGUTÁNZÓ ÉS METAFORIKUS KIFEJEZÉSEK 1690/1747: 394: *alutó* (= altató); i. m. 13: *elől-járó posta* (= előjel, tünet); i. m. 68: *érnek réttýe* (= ér fala); i. m. 149: *érzékeny inatskák (nervusok)* (= idegek); i. m. 5: *feje lágya*; i. m. 28: *félzségység* (= bénaság); i. m. 150: *gyomor háborúja*; i. m. 4: *hánytató*; i. m. 169: *hassikulás* (= hasmenés); i. m. 14: *háta-gerentzi velei* (= gerincvelő); i. m. 4: *homlok ér*; i. m. 32: *hó-szám* (= havi vérzés; a magyar kifejezés megfelelője: a latin *menstruatio*, melynek alapja a latin *mensis* (= hónap, havi vérzés); vö. TESz.); i. m. 23, 42: *lágýa* (= feje lágya); i. m. 367: *lügtet*; i. m. 89: *mandola* (= mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv); i. m. 99: *petsenye* (= izom; a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a *Pax Corporis*-ban: zsír, szalonna; ez téves; vö.: i. m. 376: *musculusok vagy petsenyés husok*; vagy i. m. 92: a'

nyeldekklő körül való **petsenyék**; i. m. 249: *Hojag nyakát bérekesztő petsenyés húsnak megpuhulás*); i. m. 13: *posta* (= előjel, tünet, pl.: Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének *elől-járó postája*); i. m. 148: *ptrüszkölő por*; i. m. 6: *ptrüszköltető por*; i. m. 17: *száj-víz*.

2.3.2. KÖRÜLÍRÁSOS KIFEJEZÉSEK Pápai Páriz 1690/1747: 99: *a' hasat a' melytől által elrekesztő hártya* (= diaphragma, rekeszizom; a Dictionariumban: *Melynek és hasnak üregét által-rekesztő hártya*); i. m. 256: *a' izek mellett a' hárttyákat és a' tsontokat öszve kötő szőrös haj nevelők* (= ligamenta, ínzszalagok); i. m. 111: *a' Melynek belső boltozattját kárpit modra bévonó hártya* (= mellhártya); i. m. 107: *a' Tüdő sok holyagos lyukai* (= hörgők); i. m. 236: *a' vizelletnek útain vagy a' Hójagra menő tsatornái* (= ureterek); i. m. 310: *bőrön való apró nem látszó lyukatskák* (= pórusok); i. m. 291: *esze nélkül vagyon* (= önkívületben van); i. m. 312: *esze-nélkül beszél* (= félrebeszél). Az *extrasistolét* Pápai Páriz Ferenc így írja le: *a Szű dobogáson itt érttyük a' szűnek azt a' felverését, mely rendetlen és természet ellen vagyon* (i. m. 132–133); *a koszorúérgörscöt pedig így: a Szű hirtelen megszorúl és fojlódik* (i. m. 130).

2.4. Nem esett még szó a kéziratok orvosló könyvekről, amelyek különösen színes, érdekes munkák, gyakran házi mindentudók voltak, és amelyekbe szerzőik, gyakran minden rendszer nélkül, feljegyezték a különböző forrásokból hallott gyógymódokat, recepteket. Ezek a munkák a népi orvoslás igen becses emlékei, amelyekben a bábáktól, füvesektől, vándorló kuruzslóktól hallott és a saját tapasztalataik alapján összegyűjtött recepteken kívül megtalálhatók tudós orvosoktól származó receptek is. Amint a népi orvosló könyvek is tartalmaznak orvosoktól származó recepteket, a tudós orvosló könyvek (tehát az *Ars Medica* és a *Pax Corporis*) is tele vannak a népi orvoslásra jellemző ajánlásokkal. Tulajdonképpen a tudós orvoslás és a népi gyógyítás tudásanyaga ebben az időben nem vált el élesen egymástól. Ez azt jelenti, hogy a népi orvosló könyvekben hasonló (bár jóval kevesebb) orvosi szakszó található, mint a tudós orvoslás könyveiben. Vannak azonban olyan orvosi szakszavak, amelyek ezekben a munkákban bukkannak fel először, például: Máriássy 1614–1635 k.: *beka war* (lóbetegség) (in: Hoffmann [szerk.] 1989: 57); Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz.: *fistula* (= sipoly; a TESz. szerint a szó ilyen jelentésben 1865-ben fordul elő először; in: Hoffmann [szerk.] 1989: 469); Máriássy 1614–1635 k.: *keoreom haz* (in: Hoffmann [szerk.] 1989: 56); *operál* (= hat, működik; például: *Lagj melegen osztan ehomra jnja kel [...]* es így igen zepen *operál*; in: Hoffmann [szerk.] 1989: 66); *Medicinae Variiae* 1603 k.: *petsenies szem* (= gyulladt szem; in: Hoffmann [szerk.] 1989: 14); Máriássy 1614–1635 k.: *uegbel* (in: Hoffmann [szerk.] 1989: 70) stb.

3. ÖSSZEFOGLALÁS A XVII. században volt egy kisebb-fajta nyelvművelő mozgalom Geleji Katona István vezetésé-

vel, de ez, szemben a nyelvújítás nagy korszakával, az orvosi szaknyelvet nemigen érintette. A kor szerzői közül Szenczi Molnár Albertnél, Comeniusnál, Pápai Páriz Ferencnél, valamint a kéziratok szerzőinek egy részénél előfordult ugyan néhány új szó, de ez még nem jelenti azt, hogy ezek a szerzők nyelvújítók voltak, csupán a nyelv gazdagítói. Nyelvújítónak csak azt nevezhetjük, aki tudatosan, nagyszámban alkot szavakat és kifejezéseket, vagy honosít meg idegen szavakat.

Természetesen ez nem kisebbíti Szenczi Molnár Albert, Comenius és Pápai Páriz Ferenc érdemeit, hiszen munkáikkal, amelyeknek fő célja a tudományoknak, valamint az egészségügyi ismereteknek magyar nyelven való terjesztése volt, múlhatatlan érdemeket szereztek a magyar nyelvű kultúra terjesztésében.

A XVII. században az egyetlen igazi nyelvújító Apáczai Csere János volt. Ő, bár nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, tudatosan próbált a latin kifejezéseknek magyar megfelelőt találni, hiszen azt vallotta az *Encyclopaedia* előszavában, hogy „...az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között a legméltóbb a szánalomra” (id. Szigeti 1977: 77).

Többen bírálták Apáczai nyelvét. Benkő ezt írja: „Apáczai Csere János nem volt korának nyelvművésze, aki munkáinak magyar nyelvi szépségeivel, erejével kápráztatta volna el kortársait, s gyakorolt volna hatást nyelvünk későbbi művelőire” (Benkő 1975: 385). Sőt egyesek még új szavait is kifogásolták. Simai Ödön szerint például Apáczai ártott a nyelvújító mozgalomnak, érthetetlen műszavainak halmazával (1908: 114). Szily Kálmán szerint (1898: 119) pedig „Apáczai minden egyes latin műszót egy-egy magyar szóval akart kifejezni, és pedig többnyire olyan közszóval, a mely már más közönséges értelemben a nyelvtől le volt foglalva. Nem gondolta meg, hogy a műnyelvi szabatoságnak és határozottságnak semmi sincs nagyobb kárára, mint a műszók kétértelműsége”.

A fenti véleményekkel, bár tartalmaznak igazságot, nem érthetünk egyet. Igaz ugyan, hogy Apáczai nyelve nehézkes volt, de néha igen színes, képes kifejezéseket is használt, például: *a meg ragott eledel [...]* *a' gyomorba ér [...]*, *mint a' tsúrbe rakattatot nyers βena [...]* *meg melegedik, és lassan lassan peppé változik, a' mint a' fazakakban láttyuk* (i. m. 145). Szakszavai közül is megmaradt néhány, akár eredeti formájában, akár kiegészítve, átalakítva, például: *lepény, szemfenék, kalapácsoska* (ma: kalapácsosont), *üllöhöz hasonló csont* (ma: üllőcsont), *edények* (ma: véredények), *fül dobja* (ma: dobhártya), *szívárvány* (= szívárványhártya), *rostás csont* (= rostacsont), *kapuér* (ma: szintén *kapuér, a máj kapuere*), *a vérnek keringése* (ma: vérkeringés) stb. Vitathatatlan az is, hogy egyedülálló szerepe volt a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelven való megismertetésében és a tudományok anyanyelven való tanításában.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Apáczai Csere, J. 1653. *Magyar Enciklopédia*. Utrecht.

Bárdos Remig. 1896. *A magyar nyelv tisztító törekvések története*. Esztergom.

Benkő Loránd. 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv LXXI*: 385–397.

Benkő Samu (kiad.) 1984. Szenczi Molnár Albert: *Napló és más írások*. Kritérium, Bukarest.

Brencsán János. 2006⁴. *Orvosi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Comenius, Johannes Amos 1959. *A Látható Világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján és fametszeteivel közzétette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Geréb György. Magyar Helikon, Budapest.

Deme László. 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *Magyar Nyelv LVI*: 21–31.

EWUng. = Benkő, L. (ed.). 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akademisches Verlag, Budapest.

Fábián Pál 2002⁴. Nyelvféjlődés és nyelvfejllesztés. In: Fábián, Pál (szerk.): *Nyelvművelés*. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Györkös Lajos 2002⁴. *Latin–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.

Medicinae Variæ 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.

Murmelius 1553. *Lexicon Joannis Murmellii...* Krakkó. Kiadta: Szamota István 1896. *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék* 1533-ból. Budapest.

Pápai Páriz Ferecz 1708. *Dictionarium*. Az idézetek az 1767-es kiadás alapján készült reprint kiadásból valók: Hargittay Emil – Kecskeméti

Gábor – Thimár Attila gondozásában 1995. Universitas Könyvkiadó, Budapest. Az idézéskor: 1708/1767.

Pápai Páriz, F. 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvárott. (Az idézetek az 1747-es kiadásból valók.)

Révay István 1662. *Próbálós bizonyos orvosságok*. Pekler György másolatában. 1693. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 267–294.

Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. *Magyar Nyelv IV*: 108–114.

Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest.

Simonyi Zsigmond 1889. A magyar nyelvújítás történetéhez. *Akadémiai Nyelvtudományi Értekezések*. XIV/8: 1–27.

Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarium Latino-vngaricum*. [2. rész] *Dictionarium Vngarico-Latinum*. Nürnberg.

Szigei József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*. Kritérium Könyvkiadó, Bukarest.

Szikszai Fabricius Balázs 1590. *Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum*. Debrecen. Kiadta: Melich 1906. Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke. Budapest.

SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura Dictionarium Latino vngaricum*. Debrecen, 1590. Kiadta: Melich János: Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.

Szily Kálmán 1898. Apáczai encyclopaediája matematikai és physikai szempontból. In: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.

TESz. I., II., III. = Benkő, L. (szerk.). 1967, 1970, 1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ars Medica = Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Sárkány Nyomda, Kolozsvár. – A munka az azóta előkerült címén (*Ars Medica*) szerepel már többek között: Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

